

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

КОРЕЦЬКИЙ С. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
(Київський національний університет
культури і мистецтв)

УДК 343.9.018

ГРАФІЧНО ФУНКЦІОНАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ МЕХАНІЗМУ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

Стаття присвячена теоретичним засадам формування графічно функціональної моделі механізму злочинної поведінки. За аналогією до фізіологічних кілець Бернштейна, була створена кільцева модель мотиву та мотивації. Методом компіляції моделей Блувштейна та Лунеева була отримана нова модель, яка дозволила усунути односторонність кожної з попередніх, об'єднавши соціальне і психічне, показавши їх взаємозв'язок та взаємовплив у механізмі злочинної поведінки.

Ключові слова: механізм злочинної поведінки, потреба, інтерес, можливості, мета, мотив, мотивація, мотивування, «фізіологічне кільце Бернштейна», інститути соціалізації.

Стаття посвящена теоретическим основам формирования графически функциональной модели механизма преступного поведения. По аналогии к физиологическим кольцам Бернштейна, была создана кольцевая модель формирования мотива и мотивации. Методом компиляции моделей Блувштейна и Лунеева была получена новая модель, которая позволила устранить односторонность каждой предыдущей, объединив социальное и психологическое, показывая их взаимосвязь и взаимовлияние в механизме преступного поведения.

Ключевые слова: механизм преступного поведения, потребность, интерес, возможности, цель, мотив, мотивация, мотивирование, «физиологическое кольцо Бернштейна», институты социализации.

This article speaks of theoretical basis for creation of graphic functional model of the criminal behavior mechanism. Analogically to Burstein's physiological circles A circle model of motive and motivation was created. A new model was received in the result of compilation of Bluvstein's and Luneyev's models. The model allows to omit one-sidedness of each of the previous models incorporating social and psychotic, depicting their relation and mutual influence in criminal behavior mechanism.

Key words: criminal behavior mechanism, need, interest, capabilities, purpose, motive, motivation (n), motivation (v), Burstein's physiological circle, institutes of socialization.

Вступ. З моменту зародження кримінології, як системи знань, і до нашого часу залишаються актуальними всі чотири основних питання, що складають предмет кримінології. Ця постійна актуальність зумовлена двома невіддільними ознаками злочинності – соціальною обумовленістю та історичною мінливістю. Тому скільки б і як ґрунтовно не розглядалась проблема особи злочинця, кожному наступному поколінню кримінологів доведеться, спираючись на досягнення попередників, знову опанувати цю проблему.

Одним із найпоширеніших методів наукового пізнання виступає моделювання. Тому цей метод досить широко використовується у кримінології. Ми у межах даної статті зробимо спробу, узагальнивши здобутки попередників, створити власну графічно функціональну модель механізму злочинної поведінки.

Важливе місце у цьому процесі безумовно посідає система цінностей (ціннісних орієнтацій). За Дарендорфом, система цінностей – найстійкіший елемент соціуму [1, с. 129-130]. За визначенням Н. О. Победи, «...Цінності – це матеріальні предмети, ідеї, або інститути, відносно яких індивіди або

групи займають позицію оцінки, приписують їм значущу роль у житті, намагаються володіти ними або відчувують їх необхідність» [1, с. 68]. У визначенні, яке дає В. П. Тугарінов, проводиться зв'язок між нормою та цінністю. Під цінностями розуміють «...предмети, явища та їх властивості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні і т. і.) людям певного суспільства або класу та окремій особистості для задоволення їх потреб та інтересів, а також ідеї та спонукання у вигляді норми, цілі або ідеалу» [2, с. 11]. Сам Кудрявцев підкреслював, що норми створюються для захисту цінностей, а отже і для фіксації суспільних відносин, у процесі яких ці цінності сформувались.

«Американський соціолог Рокіч запропонував класифікувати цінності на термінальні (базові) та інструментальні. Перші фіксують основні сутнісні принципи життєвих орієнтацій людини, її найбільш глибинні моральні орієнтири, другі – виступають засобом досягнення життєвих принципів та орієнтирів». Безумовно, при такому поділі інструментальна система цінностей виступає сателітною відносно термінальної системи цінностей. Такий поділ дозволяє зробити висновок, що існує певна ієрархія цінностей, отже, ми можемо говорити про систему цінностей. Крім того, завдяки такій класифікації можна деталізувати процес детермінації індивідуальної злочинної поведінки, а конкретніше – процес мотивації злочинної поведінки. Вітчизняна криминологічна школа створила теорію мотивації злочинів, опираючись на теоретичні засади діяльнісного підходу у психології, найбільш яскравим представником якого більшість авторів називає О. М. Леонтєва [16, с. 107]. Проблема мотивації злочинної поведінки посідає важливе місце як у теоретичному, так і у практичному плані. До недавнього часу, визнаючи важливе місце системи цінностей у процесі формування мотиву злочину, або детермінації злочину [16, с. 73], автори не відводили конкретного місця системі цінностей у схематичних моделях. Детальну схему мотивації злочинної поведінки дав В. М. Кудрявцев з наступним коментарем: «Мотивація злочинної поведінки пов'язана з об'єктивними умовами соціального середовища великою кількістю зв'язків: вона відбиває минуле, сьогодення та майбутнє тих соціальних ситуацій, в яких діє той чи інший індивід, органічні зв'язки суб'єкта з умовами формування його особистості та об'єктивними суспільними відносинами, пануючими у суспільстві та соціальній групі, та притаманними особі поглядами, ціннісними орієнтаціями, а також соціальними оцінками поведінки, стимулами та санкціями системи соціального контролю. Поза суспільством немає особи, немає соціальної поведінки, немає і її мотивації».

Разом з тим, багатосторонній підхід до розуміння цього питання застерігає дослідника від недооцінки внутрішніх факторів, що детермінують людську поведінку. У протилежність вульгарно-соціологічним концепціям, зовнішнє середовище впливає на мотивацію поведінки, у тому числі і злочинної, не безпосередньо, а переломлюючись через внутрішні умови – психічні властивості особи, її погляди та установки, потреби та ціннісні орієнтації (які, у свою чергу, раніше сформувались під впливом зовнішніх умов)» [5, с. 41] (див. рис. № 1).

Важко не погодитись з таким коментарем, але щодо місця системи цінностей у детермінації злочинної поведінки, з урахуванням теоретичних засад, введених Рокачем, хочеться зробити корективи схематичної моделі Кудрявцева.

Ці корективи будуть полягати у тому, що з ланцюжку «потреби» – «інтереси» – «можливості» – «ціннісні орієнтації» – «мотив» вилучити «ціннісні орієнтації» і поставити їх над цим ланцюжком, надавши їм функцію еталонного сигналу (див. рис. № 2).

Причому потреби та інтереси будуть постійно порівнюватись з термінальною системою цінностей, а можливості – з інструментальною. Концептуально, не вдаючись до поділу на термінальну і інструментальну системи цінностей, до того ж висновку приходять і М. Бурова-Ілієва [6].

Що стосується запропонованої К. К. Платоновим «динамічної структури особи», то термінальна (базова) система цінностей несе відповідальність за направленість особи, а інструментальна – за рівень підструктури досвіду і у незначній мірі за «особливості протікання психічних процесів» [7, с. 125-130]. При цьому важливо не забувати, що сама система цінностей індивіда знаходиться у постійному зв'язку з системою цінностей групи та суспільства.

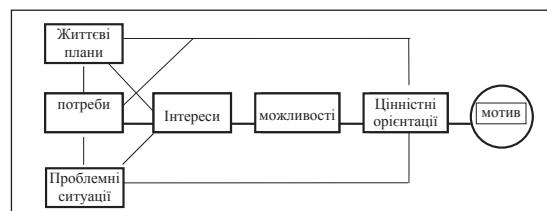

Рис. 1.

Рис. 2.

У певній мірі ми можемо казати, що система цінностей індивіда виступає у ролі “Superego”, тобто соціально позитивно контролює “Id” (звісно, за умов соціально та позитивно сформованої у процесі соціалізації системи цінностей). Отже, ми можемо стверджувати, що запропонована модель певним чином знаходить підтвердження у теорії психоаналізу, запропонованій З. Фрейдом [8, с. 335-349]. На наш погляд, цікавого результату можна досягти, застосувавши метод аналогії до запропонованого Н. А. Бернштейном рефлекторного кільця [9, с. 144].

Якщо визначити діяльність як свідомий процес, направлений на зміну оточуючої нас об’єктивної реальності, то в ідеалі модель такого процесу буде являти собою замкнене коло із наявними у ньому елементами зі зворотними зв’язками. Саме Н. А. Бернштейн у моделі «рефлекторного кільця» [10] і П. К. Анохін у теорії «санкціонуючої афферентації» [11, с. 103] довели необхідність зворотних зв’язків у процесі складних рухів, набагато випередивши аналогічні ідеї, реалізовані у кібернетиці. Отже, якщо логічний ланцюжок формування мотиву діяльності Кудрявцева зобразити графічно, використовуючи аналогію з кільцем Бернштейна, цей ланцюжок матиме вигляд, вказаний на малюнку №3.

Як бачимо, деякі елементи, вказані В. М. Кудрявцевим, відсутні в явному вигляді у даній моделі. Це зовсім не означає, що автор вважає їх зайвими. По-перше, кільце Бернштейна на першому рівні передбачає моделювання найпростіших рухів (у нашому випадку дій) і тільки включення його як елемента більш складного кільця дозволяє моделювати більш складні комбінації рухів. По-друге, згадані елементи включені опосередковано. Так, «життєві плани» є складовим елементом термінальної системи цінностей, або, якщо за К. К. Платоновим, направленості особи.

Що стосується «проблемних ситуацій», то цей елемент детальніше був розглянутий нами у статті «Моделювання процесу формування мотивації злочинної поведінки особи», там же за аналогією описане та графічно зображене велике кільце Бернштейна (мотивація злочинної життєдіяльності) [12].

Тепер, на нашу думку, необхідно докладніше зупинитись на описанні функціонування кільця першого порядку. Першим елементом даного кільця безумовно виступає потреба. Переважна більшість вчених, що базуються на методологічних засадах матеріалізму, стверджують, що саме потреба виступає першою ланкою у ланцюжку формування мотиву дії та діяльності. «Люди звикли пояснювати свої дії, виходячи зі свого мислення, замість того, щоб пояснювати їх, виходячи із власних потреб» [13, с. 493], – писав Ф. Енгельс. А С. Л. Рубенштейн підкреслював, що потреби виступають «вихідними збудниками людини до діяльності: завдяки їм вона виступає як активно діюча істота» [14, с. 626].

При цьому сама потреба у значній мірі залежить від системи цінностей, адже одна і та сама потреба у свідомості особи може мати найрізноманітніші конкретно-речові прояви. «Справа у самому стані відчуття потреби суб’єктом предмету, який здатний задовольнити потребу, чітко не зафіксований» [15, с. 190]. Розвиваючи далі свою думку, О. М. Леонтьєв стверджує, що відображення у свідомості конкретного предмета, здатного задовольнити потребу, відбувається тільки у процесі задоволення потреби. І тільки тоді, коли «...потреба набуває свою предметність, предмет, що сприймається (уявляється, осмислюється) – свою спонукальну діяльну функцію, тобто стає мотивом» [16, с. 45]. Але сам процес задоволення потреби відбувається у чітких соціальних умовах, а отже предметне втілення потреби, починаючи з перших днів соціалізації, має конкретну форму, притаманну спільноті, що виступає найближчим соціальним оточенням. З перших днів від народження і до періоду, коли особа самостійно спроможна свідомо обирати різноманітні форми задоволення потреби, сам цей процес робить предмет реалізації потреби цінністю. Тому у сенситивні періоди свідомого вибору реалізації потреби особа постійно співвідносить потребу з власною системою цінностей. Тоді, наприклад, для однієї людини вгамування голоду буде елементарною біологічною потребою, для другої ще й виконанням релігійного ритуалу, а для третьої ще й отриманням естетичної насолоди.

Сам Леонтьєв далі по тексту вказує, що «потреба – мотив» це дуже абстрагований, спрощений шлях. Дійсно, наступним елементом на шляху «потреба – мотив» повинен виступати – «інтерес».

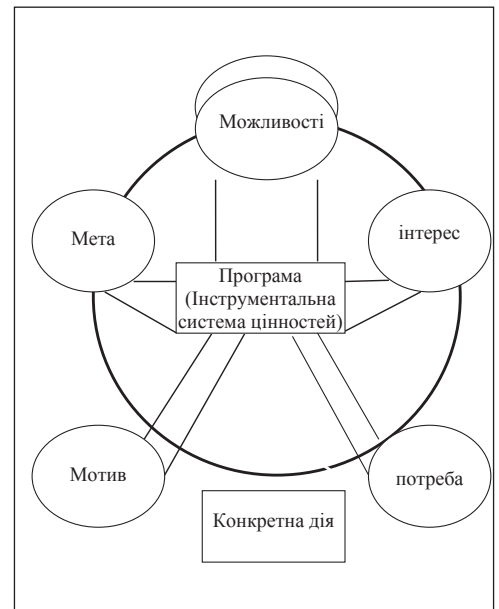

Рис. 3.

Д. О. Кикнадзе цілком слушно, на нашу думку, стверджує, що «інтерес виступає ланцюжком, що опосередковує задоволення потреби» [17, с. 59]. Під інтересом очевидно необхідно розуміти стан істоти, коли вона, на відміну від потреби, вже чітко усвідомлює, чого саме їй не вистачає і як саме вона буде реалізовувати потребу. І знову, як і на кожному наступному етапі формування мотиву, відбувається порівняння інтересу з наявною системою цінностей індивіда. При цьому інтерес у свідомості людини починає циркулювати по замкненому колу, узгоджуючись з суб'єктивно оціненими можливостями та знову ж таки цінностями, які теж постійно порівнюються між собою. При цьому, на нашу думку, важливо зауважити, що, як правило, у психічно нормальної людини дисфункція формування мотиву правової поведінки частіше всього починається саме на цьому етапі. Як це відбувається? Очевидно, що саме на цьому етапі процесу формування мотиву циркулювання по кільцю: інтерес, можливості, система цінностей (інструментальна) і виникає явище, яке у криминології отримало назву «проблемні ситуації».

На наступному етапі після оцінки ситуації особа ставить перед собою конкретні завдання, направлені на реалізацію потреби. Винятком можуть стати випадки, коли на попередніх етапах особа відмовляється від реалізації потреби:

- У процесі осмислення дії, направленої на реалізацію потреби, особа усвідомила, що сама потреба є уявною, а не реальною;
- Особа усвідомила, що сама потреба є злочинною;
- Особа усвідомлює неможливість реалізації потреби законним шляхом;
- Особа усвідомлює неможливість реалізації потреби у даному випадку, але розуміє, що є можливість створити ситуацію, за якої ця потреба може бути реалізована. Тоді відповідно починає формуватись цикл дій, направлених на створення такої ситуації.

Отже, повертаючись до етапу постановки завдань, ми можемо сказати, що цей етап передбачає не тільки конкретну мету дії, але і шляхи досягнення цієї мети. Як вже вказувалось раніше, як правило, набір можливих шляхів досягнення мети у особи відбитий у системі цінностей. Більше того, сам термін, запропонований Рокачем, «інструментальна система цінностей» – вказує на наявність у системі цінностей певного поля, де зібраний інструментарій досягнення бажаного результату.

Останнім етапом, що безпосередньо передує конкретній дії, є етап мотивування цієї дії. На нашу думку, необхідно визначитись з термінами «мотив», «мотивування», «мотивація», які дуже часто зустрічаються у системі знань криминології, кримінального права та кримінального процесу. За визначенням Є. П. Ільїна, мотив містить у собі потребу, потяг, нахил, прагнення, а також відчуття, переживання, звички, поняття обов'язку, морально-політичні установки, ідеї, психічні процеси та стани [18, с. 27]. На наш погляд, наведені ознаки дуже розширюють визначення терміну «мотив», що робить його аморфним. Ми не скільки не заперечуємо наявності даних елементів у процесі формування мотиву, більше того, якщо уважно поглянути на наведену нами модель, то видно, що практично всі ці елементи знайшли відображення у згаданій моделі, за виключенням психічних процесів та станів. Останні були виключені свідомо, оскільки вони виступають як фонові явища, що вагомо впливають на кінцевий результат, але не змінюють етапність процесу формування мотиву. Більш доцільним уявляється трактування К. Є. Ігошева:

«Мотив злочинної поведінки можна визначити як сформоване під впливом соціального середовища та життєвого досвіду особи спонукання, яке є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності і відображає ставлення до того, на що направлена злочинна діяльність» [19, с. 66]. У даному випадку ми хочемо зауважити, що визначення Ігошева буде справедливим і до мотиву будь-якої поведінки та діяльності за умови вилучення з визначення слів «злочинна». Запропонована нами модель формування мотиву розглядає формування мотиву будь-якої поведінки, у тому числі і злочинної. Такий методологічний підхід, на нашу думку, дозволить виявити так звані «вузли напруги» у процесі формування мотиву, що ведуть до формування злочинного

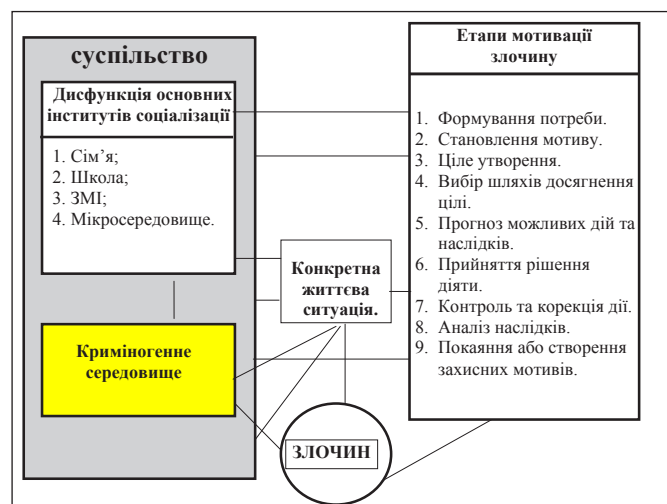

Рис. XX

мотиву. Що стосується терміну «мотивація», то і тут немає одностайної думки кримінологів. Наведемо дві найпоширеніші точки зору.

В. Д. Філімонов вважає, що «мотивація – це процес визначення особою характеру та направленості поведінки, процес формування її мотиву. Мотив же є результатом цього процесу». На наш погляд, під дане визначення краще підходить термін «мотивування», тобто означає процес формування мотиву. Ми підтримуємо точку зору, висвітлену у роботі Н. Ф. Кузнецової «Мотивация преступления и тенденции её изменения» [20, с. 1], де автор пропонує використовувати термін «мотивація» для характеристики сукупності мотивів, властивих певній особі. Тобто підкреслюються закономірності формування конкретного мотиву у залежності від конкретних характеристик особи. Тієї ж точки зору дотримуються М. В. Дьомін [21, с. 66] та В. С. Морозов [22, с. 31]. На нашу думку, запропонована модель формування мотиву та мотивації, а відтак і закономірності внутрішнього формування конкретних дій та діяльності головним чином залежать від системи цінностей особи.

Отже, ми бачимо, що система цінностей відіграє важливу роль у формуванні поведінки як на рівні внутрішніх процесів (психічних), так і на рівні зовнішніх (соціологічних). Останнє твердження знайшло відбиток у принципі кодифікації. Порядок розміщення та нумерації статей досить чітко відбиває ієрархію цінностей конкретного суспільства та інституту, що продуціював і підтримує цю нормативну систему. Тому нормативні системи у суспільстві, виконуючи функцію регулятора відносин, опосередковано захищають системи цінностей, які склались внаслідок цих відносин. Це, у свою чергу, підтверджує тезу Кудрявцева про сукупну дію всіх нормативних систем. Завдяки цьому досягається подвійний ефект. По-перше, захищаючи одні й ті ж самі цінності, нормативні системи інформують особу, забезпечуючи відсутність «білих плям». (Незнання однієї з нормативних систем ще не означає наявності девіантної поведінки особи, оскільки інші нормативні системи поінформують її про бажані взірці поведінки.) По-друге, використовуючи різні механізми реалізації, нормативні системи у своїй сукупності досягають максимального коефіцієнта корисної дії. (Когось злякають санкції, передбачені законодавством, когось «замучає совість».)

На наш погляд, детально описано місце дисфункцій соціальних інститутів в процесі формування особи, здатної до вчинення злочинних дій, у В. М. Кудрявцева у параграфі «Дисфункции социальных институтов» [23, с. 164-171]. Наглядно відображає вплив деформацій соціальних інститутів на формування девіантної особи модель Ю. М. Антоняна і Ю. Д. Блувштейна [24]. Але така модель була досить однобокою, вона не відбивала внутрішнього процесу формування злочинного мотиву. Тому свого часу дисертант запропонував доповнити її моделлю внутрішнього формування злочинних дій В. В. Лунєєва [25].

Кожна з моделей несе значну пізнавальну потенцію і у той же час висвітлює питання однобоко. Модель В. В. Лунєєва не розкриває вплив суспільства на мотивацію злочинної поведінки, а модель Антоняна-Блувштейна не показує процес формування мотиваційного підґрунтя злочинної поведінки. Об'єднання вище вказаних моделей може дати досить детальну картину причинно-наслідкових зв'язків злочинної поведінки.

У наведеній вище моделі зроблені корективи з урахуванням умов сьогодення та досягнень новітньої науки. Зокрема, у моделі Антоняна-Блувштейна замінено чотири фактори формування особи злочинця на блок під загальною назвою «Дисфункція основних інститутів соціалізації». Відповідно блок негативного впливу буржуазної ідеології замінено на блок криміногенного середовища. І, нарешті, замість нерозкритого блоку злочинця вставляємо етапи мотивації злочинної поведінки згідно з моделлю Лунєєва.

При цьому треба враховувати, що і соціальні інститути, і кримінальне середовище – складові елементи суспільства і мають певні прямі та зворотні зв'язки як між собою, так і з іншими елементами суспільства.

Але така модель несе і певний недолік. Модель стосується досить незначного проміжку часу, коли особа «визріває» для скоєння конкретного злочину, скоює його і так званий постзлочинний період. Відповідно елементи злочинної поведінки формуються під впливом досить сталої системи цінностей, яка склалася на даний момент.

З іншого боку, той факт, що модель зберегла досить загальний вигляд, дозволяє використовувати її для розгляду не тільки злочинної поведінки, а й девіантної та делінквентної.

Список використаних джерел:

1. Победа Н. А. Социология культуры / Н. А. Победа. – Одесса : Астропринт, 1997. – 224 с.
2. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / В. П. Тугаринов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 124 с.
3. Зелинский А. Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание / А. Ф. Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.

4. Зелинский А. Ф. Криминология : [курс лекций] / А. Ф. Зелинский. – Х. : Прапор, 1996. – 260 с.
5. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования : [учеб. пособие] / В. Н. Кудрявцев. – М. : ФОРУМ – ИНФРА – М, 1998. – 216 с.
6. Бурова-Илиева М. Ценностные ориентации и их роль в формировании личности несовершеннолетних правонарушителей : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / М. Бурова-Илиева ; Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1982. – 18 с.
7. Платонов К. К. О системе психологии / К. К. Платонов. – М. : Мысль, 1972. – 216 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
9. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн. – М. : Медицина, 1966. – 349 с.
10. Бернштейн Н. А. Биомеханика и физиология движений: Избранные психофизиологические труды / Н. А. Бернштейн. – М. : Воронеж, 1977. – 608 с.
11. Анохин К. П. Философские аспекты теории функциональной системы. Избранные труды / К. П. Анохин. – М., 1978. – 208 с.
12. Корецкий С. М. Моделювання процесу формування мотивації злочинної поведінки особи / С. М. Корецкий // Юридична психологія. – Київ : НАВС, 2016. – № 1 (18). – С. 163-176.
13. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. 2-е изд., Соч. – Т. 20. – С. 486–499.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб : Питер, 1999. – 720 с.
15. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
16. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / А. Н. Леонтьев. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1983. – 320 с.
17. Кикнадзе Д. А. Система факторов действия и развития личности / Д. А. Кикнадзе. –Тбилиси, 1982. – 146 с.
18. Ильин Е. П. Сущность и структура мотива / Е. П. Ильин // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – №2. – С. 24–41.
19. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / К. Е. Игошев. – Горький : Горьковская школа МВД, 1974. – 167 с.
20. Кузнецова Н. Ф. Мотивация преступлений и тенденции её изменения / Н. Ф. Кузнецова // Вопросы советской криминологии. – Ч. II. – М., 1975. – С. 1–13.
21. Демин М. В. Проблемы теории личности (Социально-философский аспект) / М. В. Демин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 240 с.
22. Морозов В. С. Социальный интерес и поведение личности / В. С. Морозов. – М. : Знание, 1977. – 64 с.
23. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / В. М. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1984. – 320с.
24. Антонян Ю. М. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения / Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн, Г. Б. Чикоидзе ; Академия МВД СССР. – М., 1974. – 39 с.
25. Лунеев В. В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения / В. В. Лунеев // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 33. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 3-12.

